

Dr. sc. Safet Bandžović, naučni savjetnik / Research Associate
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Institut za historiju / Institute of History

PRAVO I DRUŠTVENA STVARNOST: MUSLIMANI U MONARHISTIČKOJ JUGOSLAVIJI¹

LAW AND SOCIAL REALITY: MUSLIMS IN MONARCHISTIC YUGOSLAVIA²

U Evropi je XX stoljeće bilo „doba ekstremizma“. Dva svjetska rata definirala su tu epohu. Kreativne rasprave o njima, posljedicama, pravu i pravdi su naučno, politički i moralno neophodne. Poredak evropskih država ustanovljen 1815. na Bečkom kongresu (*Congress of Vienna*) naslijedio je, nakon okončanja Velikog rata (1914–1918), poredak iz Versaja (*Treaty of Versailles*). Konferencija mira u Parizu je 1919. za svaku poraženu državu izradila posebne uslove mira. Mirovni ugovor sa Njemačkom, prvi donijet i potpisan, poslužio je kao uzor drugim ugovorima. Kako je ceremonija njihovog potpisivanja obavljena u više pariskih dvoraca, ugovori su po njima dobili imena (Versaj, Sen Žermen, Nej, Trijanon i Sevr). Ti ugovori su bili osnova političkog života poratne Evrope, ali ne i međunarodne stabilnosti. „Glavne savezničke i udružene sile“ (SAD, V. Britanija, Francuska, Italija) primorale su neke evropske države, između ostalog, i novonastalu jugoslavensku državu (Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca), da sa njima zaključie ugovore o garancijama prava manjina na svojoj teritoriji.

Ugovor Kraljevstva SHS sa Austrijom sklopljen je 10. septembra 1919. u Sen Žermenu (Saint-Germain-en-Laxe). Kraljevstvo se obavezalo da prihvati sve propise unesene u ugovor sa „savezničkim i udruženim silama“ koje „te sile budu smatrale kao potrebne radi zaštite interesa onih stanovnika koji se od većine stanovnika razlikuju po rasi, po jeziku ili po vjeri“, te da, prema *Ugovoru između glavnih Sila savezničkih i udruženih i Države/Kraljevine SHS (o zaštiti manjina)*, prilagodi svoje zakonodavstvo formulaciji o zaštiti manjina tako da „ni jedan zakon, ni jedna uredba, ni jedna službena radnja ne

¹ Tekst je prikaz knjige *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919*. (Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020, 361 str.)

² This text is the review of a book *Muslims of Yugoslavia after the Great War – impacts of Saint-Germain Peace Treaty 1919* (Institute for Bosniak islamic tradition, Sarajevo, 2020, pages: 361)

bude u proturječnosti ili opreci s tim propisima.“ Ova država je prihvatila „da svim stanovnicima da punu i potpunu zaštitu života i slobode bez obzira na porijeklo, narodnost, jezik i rasu ili veru.“

Povodom 100 godina od potpisivanja ovog mirovnog ugovora u Sen Žermenu Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka organizirao je u septembru 2019. međunarodnu konferenciju radi multidisciplinarnog sagledavanja tog historijskog događaja i njegovih posljedica za muslimane u jugoslavenskoj državi. Zbornik radova *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919.*, rezultat navedenog skupa, otvara prostor za kritička promišljanja o ovoj tematici i njenom prostranom kontekstu.

Historija je „polifoničan proces“, jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Prošlost i sadašnjost su nerazdvojne, tumače jedna drugu. Svako vrijeme ima prema sebi i historiju. Multiperspektivno istraživanje prošlosti traži uvažavanje i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, „kao čeda svoje epohe“, svjesnog postojanja više historijskih gledišta. Različiti narativi su neminovni; prošlost se interpretira iz okvira ili pozicije iz koje se sagledava. Za historičare je važno da uključuju i vizije „drugih“. Policentrični pristup prošlosti dovodi u pitanje etnocentričko viđenje svijeta. Postoje događaji koji su se davno zbili, ali još izazivaju kontroverze i oštre polemike. Nijedno istraživanje nikada se ne može smatrati okončanim. Vrata za proučavanje historijskih procesa, fenomena i događaja stalno su otvorena. Takav je slučaj i sa historijom nekadašnje jugoslavenske države, kao i podijeljenih sjećanja i percepcija naroda koji su u njoj živjeli. Historija je puna primjera nestalih država. U slučajevima njihove propasti prisutna je ambicija da se takav ishod nastoji shvatiti pretraživanjima prošlosti i „po genetici države“. I kad ona nestane, društvo koje se kroz nju organiziralo dijelom opstaje preko različitih, manje ili više raširenih obrazaca djelovanja, kulture, stilova života i sistema vrijednosti.

Hronologije i periodizacije izrazi su uvjerenja historičara i načina razumijevanja razdoblja koje proučavaju. Brojni procesi „dugog trajanja“ prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. Poznavanje svjetske i evropske historije važno je za shvatanje kompleksnih procesa, poređenja i stavljanje nacionalne i regionalne historije u širi okvir. Prošlost Balkana, proizvoda „kompleksne interakcije brojnih istorijskih perioda, tradicija i nasleđa“ (M. Todorova), nužno je slojevito promatrati i tumačiti unutar šireg društveno-historijskog i problemskog konteksta. Većina balkanskih historičara ne poznaje, pak, dovoljno historiju susjednih oblasti, država i

nacija. Anahronizam i provincijalizam su dva „smrtna grijeha“ malih, „ušančenih“ historiografija, nastala zbog „velikog neznanja kako stvari izgledaju drugdje“. Historijska događanja na Balkanu treba prikazivati iz pozicija svih njegovih naroda, pa i muslimanskih zajednica. Legitimni dio slike te prošlosti čine i njihovi narativi. Muslimani nisu bili „miljenici“ niza balkanskih historiografija koje su minimizirale i marginalizirale njihovu komponentu, funkcionirajući tradicionalno kao faktori oblikovanja nacionalnih i političkih ideologija. Odsustvo želje da se to stanje prevaziđe posljedica je diskriminatornog stava i težnji da se „zaboravi“ sve ono što ne ide u prilog neupitnoj „slavi“ nacionalne historije. Važni periodi i događaji koje interpretira „pobjednička“ ili dominantnija strana nerijetko generiraju popularne narative koji se prihvataju kao „vječite“ ili „mega istine“ („the grand narrative“). Vrijednost neke historiografije može se mjeriti i onim što ona nije proučila. Stalna je zato težnja za kompetentnim i uravnoteženim historiografijama koja vode računa i o iskustvima onih koji su „demonizirani ili ignorirani“ kroz „mega priče“. Treba se suočavati i sa kazivanjima žrtve, bez obzira na drevnu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko mēđa „najispravnije“ prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Historija jednog naroda nikada se nije mogla napisati i tumačiti samo na osnovu stigmatizacije, viđenja i tendencioznih ocjena njegovih protivnika i progonitelja.

Ratovi i progoni ostavili su dubokog traga u historiji muslimana na Balkanu. Stav prema kojem su muslimani „stranci“ na evropskom prostoru sastavni je dio mentaliteta i procesa poznatog pod imenom „istočno pitanje“, koje je u Evropi živjelo između 1774. i 1923., kada su muslimani protjerivani iz dijelova Evrope izuzetih od osmanske uprave. Nazivanje svih muslimana „Turcima“ nije bila posljedica neupućenosti, već konkretnog stava. „Turčin“ je stoljećima bio „ultimativni Drugi“ za hrišćanske narode srednje i jugoistočne Evrope. Posljednjih decenija „dugog“ XIX i tokom „kratkog“ XX stoljeća historija znatnog dijela balkanskih muslimana mahom je protekla u znaku ratova, egzodusa, deportacija, asimilatorskih pritisaka, latentne ili otvorene diskriminacije, manjinskog statusa, represije i neizvjesnosti. Procesi deosmanizacije i balkanizacije doveli su i do njihove partikularne svijesti unutar postosmanskih država. Njihovo historijsko iskustvo mahom nije „kondenzirano, očuvano i generacijski prenošeno“. Iseljavanja u Tursku su odnosila svekolike potencijale, ostavljajući iza sebe „obrano mlijeko“, ranjive zajednice sa izbrisanim ili sa skraćenom historijom.

Gola sila u krajnjoj liniji, kaže Čedomir Popov, upakovana u razne ambalaže, regulira odnose među državama i narodima. Na Balkanu su muslimani od XIX stoljeća, od dominantnog faktora u osmanskoj državi, u nacionalnim

državama koje su nastajale putem ratova, postajali nezaštićene manjine nad kojom su prijeteći stajali hrišćani – nekadašnji osmanski podanici. „Velika istočna kriza“ i dramatična zbivanja 1875–1878., dinamizirani deosmanizacijski tokovi, kao i prateća teritorijalna razgraničenja, izmijenili su umnogome vjersku i etničku sliku Balkana. Milorad Ekmečić navodi kako je „svetska nauka“ davno izgradila stanovište da je do progona muslimana sa evropskog teritorija, u svim ratovima koje je Osmansko Carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepriznavanja islama kao evropske religije, te nepostojanja odredbi u međunarodnom pravu da se „muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju“ mora zaštititi. Evropske sile su se formalno užasavale zločina nad muslimanima, ali su legalizirale teritorijalna osvajanja i rezultate „etničkih čišćenja“. Tek je Berlinski kongres 1878. donekle aktuelizirao pitanje njihove zaštite. Sistem te zaštite bio je ipak neprikladan, bez nadzornih mehanizama za kontrolu primjene preuzetih obaveza. Velike sile nisu muslimanskim narodima na Balkanu otvorile mogućnost države, već samo vjerske opstojnosti. Balkanskim ratovima 1912–1913. okončan je tok eliminiranja osmanske uprave na većem dijelu Balkana, započet 1877–1878. godine. Ti ratovi su zapadnim kreatorima politike opet „otkrili“ opasnosti koje su „nacionalne države predstavljale za manjinske skupine“. Muslimani su bili gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su zanemarivana. Međunarodna zaštita manjina do 1914. nije značila opštu ustanovu, već individualne slučajeve proistekle iz nastanka novih država, odnosno teritorijalnog prekomponiranja.

Veliki rat („rat imperija“) više je od bilo kog drugog niza događaja kreirao budući svijet. Princip prava i pravičnosti za „sve narode“ svijeta prvi put je istaknut u januaru 1918. u govoru američkog predsjednika Vudroa Vilsona (Thomas W. Wilson) pred Kongresom SAD-a. On je nabrojao 14 uslova, poznatih pod nazivom „14 tačaka“, koji su trebali biti program svjetskog mira. Vilsonov program je podrazumijevao postojanje jednog „opšteg međunarodnog udruženja“ koje bi garantiralo političku nezavisnost, teritorijalni integritet i ravnopravnost malih i velikih država. Vilsonovih 14 tačaka poslužilo je kao osnova za potpisivanje primirja sa Njemačkom i za početak u januaru 1919. Konferencije mira u Parizu. Mir je diktiran poraženima. O mirovnom ugovoru su diskutirale samo sile pobjednice, a rješenja su saopštena pobijedenima kako bi ih prihvatili ili odbacili u cjelini. Odredbe mirovnih ugovora u Parizu 1919. nosile su klicu budućih sukoba. Sile pobjednice primijenile su nakon 1918. međunarodno pravo da bi preuredile mapu Evrope, rasparčavajući i dijeleći ono što su izgubili Njemačka, Osmansko Carstvo, Bugarska i države nasljednice Habsburškog Carstva – Austrija i Mađarska. Princip „jedna nacija, jedna država“ nije uspostavljen do pune mjere koju je omogućavala etnografska konfiguracija

Evrope, „ali je bio sproveden bliže nego ikad ranije“. Najvažnije naslijeđe Velikog rata je dominacija nacionalnog principa i proklamacija nacionalnih država kao primarnog subjekta globalne politike. Umjesto predratnih 28, na starom kontinentu nakon 1918. prostirale su se 33 države. U Versaju je „šezdeset miliona ljudi dobilo svoju vlastitu državu“, no milioni drugih su pretvoreni u manjine. Za milione ljudi, ostavljenih van „njihovih“ država-nacija, bila je predviđena zaštita vjerskih, kulturnih, jezičkih prava u novim državama-nacijama kao nadoknada. Vlasti u novim državama su umanjivale pozitivna dostignuća višenacionalnih država iz kojih su one potekle. Pobjedničkim silama se, kada je riječ o manjinama, činila najprihvatljivijom načelna odredba mirovne konferencije – da im ove sile ne namjeravaju dati neke posebne privilegije, već samo da nastoje „spriječiti borbu rasa“, te dati manjinama tek pravednu zaštitu.

Manjinska pripadnost u multinacionalnoj državi bila je nešto drugo od one u naciji-državi. Nejednakost je postala akutna s pojavom novih i rekonfiguriranih nacija-država izdignutih iz pepela Habsburškog, Osmanskog i Ruskog Carstva. U nacionalnim državama srednje i istočne Evrope širilo se opšte osjećanje ravnodušnosti, pa i prezira prema manjinama. Prilazeći zemljama nastalim na ruševinama Habsburškog i Osmanskog Carstva, posebno balkanskim zemljama, kao „nepunoljetnim“ ili „neprosvijecenim“, sile koje su krojile „versajsku Evropu“ htjele su da ih obavežu na poštivanje prava manjina. Ugovori o njihovoj zaštiti trebali su im osigurati stepen „zaštite i pravice koje će ih postepeno dovesti da se utope u narodnu zajednicu kojoj pripadaju“, govorio je britanski ministar vanjskih poslova Ostin Čemberlen (*Austen Chamberlain*) pred Savjetom Društva naroda. Francuski ministar Aristid Brijan (*Aristide Briand*) je na istom mjestu kazao da nije riječ o iščezavanju manjina „nego takvoj vrsti asimilacije koja čini narod većim a ne umanjuje malu porodicu.“ Problem manjina nije bio, za njih, pravne prirode, već pitanje humanosti i oportuniteta.

Stvaranje jugoslavenske države 1918. – „rezultata međunarodnih okolnosti“, „ploda dejstva više uzajamno isprepletenih činilaca“ – predstavljalo je objedinjavanje nacionalnih, vjerskih, kulturnih, historijskih, društvenih, ekonomskih, regionalnih razlika i pozicija, sponu raznolikih državno-pravnih historija, iskustava, tradicija, običaja, mentaliteta, standarda obrazovanja i življenja. Obuhvatila je područja pobjedničkih i poraženih snaga iz Velikog rata. Tokom tog rata Rusija je upozoravala vladu Srbije da vodi računa da u širenju države ne primi odviše „katoličkog elementa“ koji bi mogao dovesti u pitanje dominaciju srpstva. S padom carske Rusije 1917. ideja „Velike Srbije“ izgubila je svog pokrovitelja i mogućnost realizacije. Rusija nije

podržavala stvaranje velike države na Balkanu koja ne bi imala pravoslavni karakter. Gubitak „ruskog pokroviteljstva“ i nužnost preorijentacije na Veliku Britaniju i Francusku prisilili su srpsku vladu da se potom odluči za kompromis s Hrvatima i Slovencima. Saveznicima je izgledalo da bi značajna država „Južnih Slovena bila najbolje i najstabilnije rešenje na etnički izmešanom i zavađenom Balkanu.“

Ova složena država nastala je na graničnom području velikih civilizacija – hrišćanske i islamske, i imperija – osmanske i austrougarske, s nizom i rastom unutrašnjih suprotnosti. Bila je i novi toponim, „mirovni projekat“, složena tvorevina na mapi „nove Evrope“, dio „sanitarnog koridora“ od Baltika do Sredozemlja, instaliranog u antinjemačke svrhe. Nastala je, ne pravnim, već faktičkim putem, sastavljena od većinskih „matičnih naroda“ (Srba, Hrvata i Slovenaca), te brojnih „nekonstitutivnih“ nacionalnih i vjerskih manjina, u neujednačenom položaju, sa različitim nadanjima i perspektivama njihovih političkih elita. U njoj su se opet našli, nakon osmanskog perioda i nekoliko decenija odvojenog života, i muslimani iz BiH, Sandžaka, Makedonije i Kosova. Iseljavanja do 1918. znatno su umanjila njihovu brojnost. Ona se smatrala državom jednog „troimenog“ naroda u kojoj, osim tri „plemena“ (Srba, Hrvata i Slovenaca), nije bilo drugih priznatih „plemena“. Počivala je na nesigurnim političkim i ekonomskim temeljima. Interpretacije akta o „brzom ujedinjenju“ ostale su predmet nesporazuma i razmimoilaženja unutar ove države sa „konstrukcijskom greškom“. U srži sporova koji su je potresali od prvih dana postojanja do sloma 1941. bilo je pitanje različitih vizija državne strukture, kao njen najteži unutrašnji problem. Biti zajedno nije značilo biti isto. Sukob centralističko-unitarističke i federalističke koncepcije činio je od početka ovu državu nesigurnom. Njenim stvaranjem riješen je „srpski problem“, definiran u XIX stoljeća, da gotovo svi Srbi budu ujedinjeni u jednoj državi. Srpskoj političkoj eliti je, međutim, bilo potrebno izvjesno vrijeme da shvati da je svoj raniji nacionalni problem zamijenila novim. To je bio problem njenog odnosa prema pluralističkoj zbilji, višenacionalnoj državi u kojoj su Srbi činili najveću etničku grupu, ali ne i većinu. Vodeći srpski političar Nikola Pašić je smatrao da nesrpski narodi ne moraju biti „baš sluge, ali da se mora znati ko je gazda.“ Vladajući krugovi su politikom centralizma i unitarističkom ideologijom snažili, u različitim formama, odbrambene reflekse drugih naroda i dinamizirali procese njihove integracije. Položaj brojnih manjinskih zajednica u ovoj državi je složeno pitanje. Ona je djelimično prihvatila „ideju religiozne zaštite muslimana“. Potpisivanjem Mirovnog ugovora u Sen Žermenu 1919. obavezala se da će im **osigurati određena manjinska prava i zaštitu**. Članom 10. tog ugovora trebala se priznati i važnost muslimanskog vjerezakona u porodičnom i ličnom statusu,

osigurati zaštita džamijama, kao i drugim vjerskim institucijama muslimana. Prihvaćeno je i poduzimanje neophodnih mjera za izbor i imenovanje reisululeme, te da se svi neophodni objekti ili dobrotvorne institucije koje su već postojale uvakufe i da se ne uskraćuje bilo kakva povlastica bitna za osnivanje novih vjerskih i dobrotvornih ustanova.

Zbornik *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919.* otvara brojna pitanja vezana za prava i status muslimana, iz različitih uglova. Aydin Babuna (*Ugovor iz Saint-Germania i nacionalni razvoj Bošnjaka: Od Berlinskog kongresa do ugovora iz Saint-Germaina*), Marko Attila Hoare (*Posljedice nestanka Austro-Ugarske Monarhije na Bosnu i Hercegovinu*), Edin Radušić (*Berlin prije St. Germania: (prva) normativna zaštita građanskih prava muslimana na Balkanu prema Berlinskom ugovoru*), Fikret Karčić (*Skupštinske rasprave u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca o Ugovoru iz Saint-Germaina*), Adnan Jahić (*Između politike i ehlu-islama. Islamska vjerska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji za vrijeme Spahinog rijaseta*), Emily Greble (*Šerijatski zakon kao manjinsko pravo u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*), Feđa Burić (*Islamsko pravo između dva svjetska rata: slučaj bosanskog šerijata i njegove implikacije na trenutnu euroislamsku dinamiku*), Safet Bandžović (*Iskustva legalizirane „drugosti“: dometi i ograničenja manjinskog statusa muslimana u Jugoslaviji (1919–1941)*), Zećir Ramčilović (*Bošnjaci muslimani u vardarskom dijelu Makedonije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije između dva svjetska rata*), Salkan Užičanin (*Odnos srpskih i hrvatskih nacionalista prema muslimanima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*), Elvir Duranović i Hikmet Karčić (*Zaštita vakufa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*) i Xavier Bougarel (*Saint-Germain 1919–2019.: zaključna razmatranja*) u svojim radovima pružaju, uz utemeljene analize i šira razmatranja, nova višeperspektivna saznanja o značaju i primjeni *Senžermenskog ugovora* za muslimane u Jugoslaviji, njihovom tretmanu i iskustvima.

Poput drugih država potpisnica ugovora o zaštiti manjina, primjenom raznih manipulacija i opstrukcija, jugoslavenska država nije iskazivala dovoljno spremnosti da u praksi izvrši sve preuzete obaveze, manje zbog njihovog skromnog sadržaja, koliko zbog toga što su one, na svoj način, simbolički narušavale suverenitet države. Režim u Beogradu je, u nestabilnom geopolitičkom okruženju, sa nepovjerenjem dočekivao izjave predstavnika „svojih“ manjina o lojalnosti, smatrajući ih problematičnim, po raznim osnovama, za državni integritet. Sistematskim akcijama i pritiscima vlasti su težile marginalizirati manjine, uz narušavanje njihove sigurnosti, kao i dugoročne perspektive. Manjine u sjevernim dijelovima zemlje – oblastima

nekadašnje Austro-Ugarske, uživale su dijelom određena prava, shodno odredbama *Senžermenskog ugovora*, dok su posebno neke od onih na jugu, koje su od balkanskih ratova (1912–1913) bile u sastavu Srbije, zbog otpora i nepriznavanja njihovog nacionalnog i kulturnog identiteta i manjinskih prava, bile u podređenom društveno-ekonomskom položaju, ugrožene nasiljem i segregacijom, te prisiljavane na iseljavanje, radi dobijanja dodatne zemlje za plansko naseljavanje „nacionalno zaslužnih i provjerenih“ kolonista u „Južnoj Srbiji“. Dok su Bošnjaci u BiH u odnosu na one u „Južnoj Srbiji“ imali relativnu zaštićenost, zahvaljujući brojnosti i svojim organizacijama, predstavljajući značajniji politički faktor, dotle su Sandžak, Kosovo i Makedonija tretirani kao isključiva srpska interesna zona „bez nacionalnih manjina“. Sa tog prostora, kao i manjim dijelom iz BiH, iselio se u međuratnom periodu u Tursku znatan broj muslimana.

Srbi, Hrvati i Slovenci, po kojima je država nazvana, bili su „može se reći, vlasnici ili titulari Kraljevine, kako iz samog njenog imena logički i pravno sledi.“ Primarna dimenzija u relaciji prema „drugom“, u odnosima „većine i manjine“, različitih etničkih i vjerskih zajednica je odnos jednakosti, odnosno nejednakosti. Egzistencijalna dijalektika i položaj raznorodnih muslimanskih zajednica u državi „jedne etnonacije“ bili su uslovljeni njihovom brojnošću i teritorijalnim rasporedom, limitiranim mogućnostima, strukturom države i čvrstom politikom koja je težila da drži pod kontrolom njihov javni život i institucije. Njihov položaj dijelom je proistjecao iz njihovog razumijevanja sebe, a određujuće, iz njihovog razumijevanja od drugih „nosećih“ naroda u državi. Politička volja muslimanskih zajednica bila je drugorazredni faktor u njenoj političkoj stvarnosti. Muslimanima je bila data marginalna uloga. Identificirani su sa „omrznutim nekadašnjim turskim osvajačem“, kao „najmrskija od svih posljedica turske okupacije“. Na njih se gledalo i kao na ostatak te „okupacije“. Mentalne kategorije se teško prevazilaze. Promjena mentaliteta najteža je i „najdublja revolucija“ u historiji. Ona ne živi u arhivima već u mentalitetima. Osjećanje posebnosti, superiornosti, ali i mržnje prema „drugom“ neka je vrsta arhetipa. Stara je metoda stvaranja „predrasuda bez griže savjesti“. Još postoje u nekim regionalnim naučnim krugovima otpori prema kreativnom i stručnom preispitivanju ranijih znanja, određenih tema i istraživanjima „zanemarenih segmenata“, pošto im odgovara konzervirana slika o muslimanima kao „drugim“. Nema nacionalizma bez stereotipa o „drugima“, jer bez njih nema ni stereotipa o „sebi“, niti interesnih manipulacija. Prvi kamen u temeljima masovnih fobija je razlika u religijama, moćnih vododjelnica u svjetskim okvirima. Religijska pitanja su u biti i politička. Duboke predrasude imune su na kontraargumente koji izviru iz suprotnih iskustava i saznanja. Zadatak njihovog uklanjanja težak je posao.

Historiju muslimana na Balkanu treba dijagnosticirati u regionalnoj perspektivi koja nudi sadržajnije odgovore. Fragmentarno istraživanje pojedinačnih sudbina muslimanskih zajednica sputava identificiranje širih procesa i pojava. Neideologiziranim, argumentiranim interpretiranjem i upoređivanjem njihovih fatuma dolazi se do potpunijih saznanja. Historija je stalni dijalog prošlosti i sadašnjosti, nema „jedinstvenih istina“. Bez historije i pamćenja, upozoravaju historičari, narodi nestaju sa historijske i političke scene. Sjećanje znači postojanje, a gubljenje pamćenja iščeznuće. Samorefleksija i racionalna svijest su nužni za kritičko oblikovanje saznanja o sebi, ali i drugima. Ovaj zbornik nudi zanimljive i inspirativne priloge za historičare i druge istraživače u daljem, cjelovitijem, višedimenzionalnom pristupu i izazovnom sagledavanju prošlosti muslimanskih zajednica na Balkanu.